

СЕМАНТИЧНИЙ ІНВАРІАНТ ЯК КОМПОНЕНТ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ

Ольга Алієва

Львівський національний університет імені Івана Франка

(вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000)

Простежено семантичну структуру термінів та шляхи їхнього утворення. Основну увагу зосереджено на виокремленні семантичного інваріанта терміна як компонента термінотворення та його функціонування у різних терміносистемах.

Ключові слова: семантична структура, термін, інваріант, терміносистема, спільний семантичний компонент, термінологічне поле.

Мета статті – виокремлення семантичного інваріанта у структурі терміна, дослідження його функціонування у процесі термінотворення.

Проблеми значення терміна вивчають як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники. Досліджуючи семантичні процеси та глибинні зв'язки значення, зазначав, В. фон Гумбольдт що під час аналізу і вивчення кожної мови „...важливо відчувати дух аналогій, котрі при будь-якому вивченні мови є критичним пунктом... Не лише елементи мови, але й самі мови підпорядковуються часто законам загальної аналогії...” [4, с. 347 – 348]. Свого часу О. О. Потебня також відзначав, що утворення поняття здійснюється за принципами аналогії і асоціації, а згодом – і злиття [6]. У працях таких вчених, як Ж. Вандрієс [9], Д. Лотте [5], О. Суперанська [8], А. Уфимцева [10], В. Солнцев [7], Д. Шмелев [9], В. Гак [3] і ін., основну увагу присвячено дослідженню як семантичної структури слова, так і її спільного семантичного компонента – інваріанта. Як зазначає Ю. Апресян, “спосіб концептуалізації дійсності, який є притаманним мові, частково є універсальним, а частково – національно специфічним” [1, с. 350].

Завдання полягає у тому, щоб розглянути еволюцію терміна, семантичні зв'язки між нею та інваріантним значенням слова, а також виокремити спільний семантичний компонент-інваріант на прикладі термінів живопису, архітектури та дизайну: *vorticism*, *empire*. Мотивом вибору цих термінів як об'єкта дослідження є їхня висока частотність вживання у спеціальних текстах мистецтвознавства і архітектури, отож доцільно дослідити їхню семантичну структуру та смисловий потенціал.

Проаналізуємо описи терміна *vorticism* у лексикографічних джерелах [16, с. 12]:

Vorticism (n.) A British art-movement of 1914 – 15, influenced by cubism and futurism and characterized by machine-like forms, led by the British artist Wyndham Lewis. ...the theme was modern industrial society, portrayed using strong geometrical shapes and mechanical forms that produced works full of movement and energy. The name comes from a statement made by the futurist artist Boccioni – that all artistic creation must originate in a state of emotional vortex. – Британський художній рух 1914 – 15 років, навіяний кубізмом та футуризмом, який характеризується машиноподібними формами, очолений британським митцем Уіндхемом Левісом. ... темою було сучасне індустріальне суспільство, написане із використанням виразних геометричних та механістичних форм, що робило твори наповненими рухом та енергією. Назва походить від висловлення, зробленого митцем-футуристом Боссіоні – тому що художній твір повинен виникати у стані емоційного вибуху (вибуху емоцій – „vortex of emotion”) [16, с. 3602; 15, с. 936].

У семантичній структурі термін *vorticism* складається із єдиного смислу, який є суто термінологічним. На нашу думку, розгляд семантичної структури терміна у синхронному плані не може зумовити до розуміння структури та функціонування терміна, оскільки не завжди у синхронному плані маємо можливість виявити спільне інваріантне значення.

Для виявлення інваріанта необхідно виокремити спільну сему у діахронії. Наприклад, термін *vorticism* сформовано із кореневої морфемі *vortex* та суфікса *-ism*. Отож, виокремлення спільного семантичного компонента –

інваріанта виявляється неможливим без аналізу кореневої морфемі, під час якого необхідно буде поєднати синхронний та діахронний плани. Лексикографічні джерела [16] описують слово vortex так: Vortex (n.) 1) a) In Cartesian theory: any of the rapidly revolving collections of the particles supposed to fill all space and by their rotation to account for the motions of the universe, the whirling movement of such a collection of particles – у картезіанській теорії будь-яке скупчення дрібних часток, які швидко обертаються, призначені заповнювати весь простір; їхнє обертанням пояснюють рухи Всесвіту. Вихровий рух таких скупчень дрібних часток (термін застосовували у множині у 1630 – 1669 pp.). b) Physics. A rapid motion of particles round an axis, a whirl of atoms, fluid, or vapour – Фізика. Швидкий рух частин навколо осі обертання, швидкий оберт(вир) атомів, рідини (газу) чи пари (термін почали вживати у 1830 – 1869 pp.). 2) A violent eddy of the air. A cyclone, the central portion of this. Also, an eddying mass of fire. – Шалений (сильний) вир повітря. Циклон, центральна частина його. Також, вируюча маса вогню (почали вживати у 1630 – 1669 pp.). 3) A swirling mass of water, a whirlpool. – Вихрова маса води, водоверт (1700 – 1729). 4) fig. a) A whirl or constant round of frenetic activity, rapid change, etc. b) A place or state into which people or things are irresistibly drawn. – Переносно. a) Вихор чи постійний рух по колу божевільної діяльності, швидка зміна та ін. (1730 – 1769 pp.) b) Місце чи стан, у яке люди чи речі є непереборно затягнутими (1770 – 1799 pp.) 5) The group of vortical artists. – Група митців – вортицистів (1900 – 1929 pp.) [4, с. 3602]. У зазначеного слова сім смислів, із яких три є термінологічними (у філософії – у картезіанській теорії, у фізиці – у мистецтвознавстві (живописі)). Отже, спостерігаємо такий семантичний перехід: на нашу думку, смисли „сильного виру повітря, вогню” і „вихрової маси води” виявляють безпосередній інваріантний зв’язок між собою і знаходяться на нульовому ступені семантичної похідності, далі смисл терміна у філософії у теорії Декарта походить від наведених вище смислів, разом вищезгадані смисли породжують “переносні” смисли “...постійного руху по колу божевільної діяльності, швидкої зміни...” та “місця чи стану, у яке люди чи речі є непереборно затягнутими”, смисл терміна у фізиці походить від

філософського терміна, смисл терміну у мистецтвознавстві (у живописі) виявляє безпосередній зв'язок із усіма смислами, крім “переносних” [11, с. 14]. Враховуючи діахронний аспект, проаналізувавши лексикографічні джерела, ми можемо простежити, що коренева морфема *vortex* походить від латинського *uortex* (*uertex*) – *вир води, вихор*, що, в свою чергу, походить від латинського *uertere* (*vertere*) – *повертати, крутити у вирі*, яке саме прийшло від індо-європейської основи *wert* – *повертати, обертатись*.

Семантичний аналіз дає змогу виявити спільний семантичний інваріантний компонент, який складається із сукупності основних, „базових” сем слова-терміна. Інваріант – це та неподільна база, основа, яка дає змогу терміну сформуватись, переходити із однієї терміносистеми в іншу та існувати у різних терміносистемах. Використовуючи структурно-семантичний аналіз та метод семантичних опозицій методики “значення – смисл” С. Е. Гурського, виокремлюємо таку сукупність базових сем у термінах *vortex* – *vorticism*: 1) процес руху, повертання (на відміну від статички), 2) рух по колу (напряму процесу), 3) циклічність, повторюваність руху, 4) велика швидкість руху. Отже, чотири семи, на нашу думку, формують інваріант і дають змогу семантично пояснити усю сукупність смислів термінів *vortex* – *vorticism*.

У процесі утворення термінів *vortex*, *vorticism* важливу роль відіграє метафорична мотивованість, яка дає змогу на рівні абстракції “перенести” поняття механічного руху у сферу емоційної оцінки щодо манери живописного зображення, а також у емоційне сприйняття дійсності у двох “переносних” смислах. На рівні абстракції відзначаємо базову, визначальну роль інваріанта у процесі утворення терміна. Цікавим є те, що термінологічний смисл *vortex* набутий лише на другому етапі термінологічної похідності, а *vorticism* має виключно термінологічне значення, джерелом якого слугує загальноживане слово (що проілюстровано на аналізі терміна *vortex*). Такий семантичний перехід відбувся завдяки інваріантному спільному компоненту із сукупності чотирьох сем, що дає змогу комунікантам розуміти одне одного.

Перейдемо до аналізу терміна *empire*. У лексикографічних та енциклопедичних джерелах [13; 14; 15; 16] *empire* описується так:

Empire (n. & adj.) A) n. I) Something under rule. – Дещо під керівництвом. 1) An extensive territory, esp. an aggregate of many States, under the ultimate authority of one person (an emperor or empress) or one sovereign State, colloq. – a large group of companies controlled or owned by one company. A person's power or authority in an organization, esp. as represented by the number of his or her subordinates. – Обширна територія, особливо сукупність багатьох держав під владою однієї особи (імператора чи імператриці) чи однієї суверенної держави. Розмовне – велика група компаній, яка контролюється чи належить одній компанії. Сила (міць) чи влада однієї особи в організації, особливо коли вона представляє певну кількість підлеглих. (F. Fitzgerald. Siam was ... building an empire out of the territories of Laos and Cambodia. "Mail on Sunday". His multi-million dollar empire all began in Uncle Robert's garage in Kansas City. Fig. – Shelley. Scorn and despair – these are mine empire). 2) A sovereign State. – Суверенна держава (Зараз – рідкісне чи застаріле, почали вживати у 1530 – 1569 pp.). II) Rulership. 3) a) Supreme and extensive political dominion, esp. that exercised by an emperor. – Верховний і обширний політичний домініон, особливо коли ним керує імператор (почали вживати у 1350 – 1469 pp.) (Spectator. We have clung to the rhetoric of empire long after we have lost ... the ability to maintain its reality). b) Absolute control, paramount influence. – Абсолютний контроль, найвищий вплив (почали вживати у 1350 – 1469 pp.) (R. L. Stevenson. Long after that death yell was still ringing in my brain, silence had re-established its empire). 4) The position or dignity of an emperor. – Положення чи велич (сан) імператора (зараз вживають рідко). 5) A government in which the head of State is called an emperor or empress. – Уряд, в якому главу держави називають імператором або імператрицею. B) attrib. or adj. a) (Of furniture, dress, architecture, painting, sculpture, etc.) – of the style fashionable in France during the Empire (or the Second Empire) – атрибутивно чи як прикметник – (Про меблі, одяг, архітектуру, живопис, скульптуру і т. д.) – про стиль, модний і започаткований у Франції під час імперії (чи Другої імперії), b) (of wine) from the British Commonwealth – (про вино) із Британської Співдружності (1830 – 1869 pp.) [13; 14, с. 453; 15, с. 264; 16, с. 809].

Семантична структура терміна *empire* характеризується числом сем – смислів, які входять до неї. Чим частіше вживають слово, тим більше смислів має його семантична структура. У слові *empire* виокремлюємо дев'ять смислів, із яких три можна назвати термінологічними.

Для дослідження процесу виникнення і функціонування термінологічних значень *empire* спочатку простежимо семантичний перехід. На нашу думку, смисли “велика територія ...під владою однієї особи чи однієї суверенної держави” і “керуюча сторона та її ознаки – політичний домініон, найвищий вплив, влада імператора...” виявляють безпосередній рівноправний зв'язок між собою, вони перебувають на нульовому ступені семантичної похідності; розмовні смисли “велика група компаній...” та “сила чи влада однієї особи в організації...” походять від смислів “дещо під керівництвом” та “верховна влада, абсолютний контроль...”; смисл “абсолютний контроль, найвищий вплив...” походить від “верховний політичний домініон...” і породжує смисл “положення чи велич (сан) імператора”; смисл “уряд із главою держави – імператором чи імператрицею...” виявляє безпосередній зв'язок (як похідне) зі смислом “...політичний домініон...”, а мистецтвознавчий термін та назва вин походять від смислів “дещо під керівництвом” та “керуюча сторона та її ознаки – політичний домініон, найвищий вплив, сан імператора ...”.

Дослідження формування терміна у діяхронному аспекті описано так (починаючи з формування основи у латинській мові): слово *empire* прийшло у середньовічну англійську мову через старофранцузьку (*empire*); якого, в свою чергу, було запозичено із латини (*imperium*). Англійське слово *empire* походить від латинського дієслова *imperare*. Це дієслово, складене із префікса *in-* (*im*), що означає “у зв'язку з”, і *parare* – “робити готовим”, а спочатку означало “робити приготування, підготовку до...”. Потім відбувся метафоричний зсув значення до “віддавати команди, накази для...”, і його використовували спочатку у сенсі “командування армією, командування, управління”, а потім в результаті генералізації значення і ще одного метафоричного зсуву воно почало означати ще і “влада”.

Описаний вище семантичний аналіз, поєднуючи синхронний та діахронний аспекти, дає змогу виявити інваріантний компонент, який складається із “базових” сем. У слові *empire*, на нашу думку, такими інваріантними семами є: 1) необхідність у наявності суб’єкта і об’єкта дії (здійснення приготувань до чогось) – ознака “двосторонності зв’язків”, 2) в результаті метафоризації значення на відносно ранніх етапах семантичної еволюції слова – верховенство суб’єкта дії (командуючий, згодом – імператор і т.д.) та підлеглість об’єкта (армія, держава і т.д.) – ознака “керівництва, влади над чимось”. Нерозривний взаємозв’язок цих базових сем у складі інваріанту визначає та дає змогу пояснити виникнення та функціонування усіх смислів, у тому числі і термінологічних.

Як засвідчує аналіз, семантична структура слова *empire* представлена двома граматичними класами – іменником (який вживають у тому числі й атрибутивно) та прикметником. Отож пояснити семантичні зв’язки між смислами можна тільки через семантичні зв’язки у межах цілої лексеми.

В процесі дослідження формування та функціонування терміна *empire* у різних напрямках мистецтва (у живописі, архітектурі, дизайні) дуже цікавою і важливою виявилась роль мотивованості (у нашому випадку метафоричної). Ці дослідження та виявлення інваріантного значення дають змогу простежити складні глибинні процеси впливу інваріанта (його семної структури) на значення самого терміна. Зокрема, у стилі ампір (*empire style*) назва походить не тільки від зовнішньої ознаки (виникнення стилю у часи Другої імперії у Франції), як це може здатися на перший погляд, але ця назва (як і сама сутність стилю) обумовлена ще й метафоризованим значенням самого інваріанта – стиль несе в собі усі риси, які притаманні “владі” (*empire*), і ці риси уособлюються в архітектурі, живописі та дизайні великих імперій минулого (Єгипту, Греції, Риму, а у Британії цей стиль надихався ще й мотивами Древньої Китайської імперії, що є особливістю англійського (британського) стилю ампір, який ще додатково називають *Regency style* (стиль епохи Регентства Георга, принца Уельського, а згодом короля Георга IV)).

Необхідно також відзначити зв'язки термінологічного значення слова *empire* із загальноживаною лексикою, корінь цього терміна походить із загальнолітературної мови, і своїм першим смислом у семантичній структурі має загальнолітературне значення, а термінологічні значення з'явилися у слова пізніше.

З огляду на вищевикладене, можемо відзначити, що виокремлення спільного інваріантного компонента у семантичній структурі терміна та семантичної структури інваріанта є важливим для вивчення та має перспективу подальшого дослідження.

Розглянутий процес термінотворення, на наш погляд, матиме прикладне значення для укладення фахових термінологічних словників як гуманітарної, так і природничої сфер.

1. *Апресян Ю. Д.* Избранные труды: т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 767 с.
2. *Вандриес Ж.* Язык. Лингвистическое введение в историю. – М.: Эдиториал, 2004. – 408 с.
3. *Гак В. Г.* Сопоставительная лексикология. – М.: Международные отношения, 1977. – 264 с.
4. *Гумбольдт В.* Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
5. *Лотте Д. С.* Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1961. – 158 с.
6. *Потебня А. А.* Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – 342 с.
7. *Солнцев В. М.* Язык как системно-структурное образование. – М.: Недра, 1977. – 341 с.
8. *Суперанская А. В. и др.* Общая терминология: вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 243 с.

9. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
10. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
11. An Etymological Dictionary of the English Language. - Oxford: Oxford University Press, 1991. – 780 p.
12. Bloomsbury Dictionary of Word Origins. – London: Bloomsbury Publishing, 1991. – 583 p.
13. Encyclopaedia Britannica 2004. – Deluxe Edition CD, 2004.
14. Macmillan English Dictionary. – London: Bloomsbury Publishing, 2002. – 1692 p.
15. Oxford Illustrated Dictionary. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 1008 p.
16. The New Shorter Oxford English Dictionary on historical principles. – Oxford: Clarendon Press, 1993. – 3801 p.

SEMANTIC INVARIANT AS WORD-BUILDING COMPONENT

Olha Aliyeva

The Ivan Franko National University of L'viv

(1, Universytets'ka St., L'viv, 79000)

The article deals with the semantic structure of the terms and the ways of termformation. The extraction of the semantic invariant of the term as the component of the termformation is taken into account. The functioning of the semantic invariant of the term in the different terminological systems is also investigated.

Key words: semantic structure, term, invariant, terminological system, common semantic component, terminological field.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ ИНВАРИАНТ КАК КОМПОНЕНТ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ

Ольга Алиева

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

(ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000)

Просматривается семантическая структура терминов и способы их образования. Основное внимание сконцентрировано на вычленении семантического инварианта термина как компонента терминообразования и его функционирования в разных терминосистемах.

Ключевые слова: семантическая структура, термин, инвариант, терминосистема, общий семантический компонент, терминологическое поле.

Стаття надійшла до редколегії 25. 12. 2009

Прийнята до друку 22. 01. 2010